

УДК 316.325

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”, Київ

Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні

Анотація

У статті розглянуто соціальні причини вкорінення олігархічної системи в Україні. Неприйнятність за громадською думкою залучення іноземного капіталу та грошової форми приватизації державних підприємств сприяла, з одного боку, формуванню національного капіталу, з іншого — гальмуванню інституціональних реформ, поширенню корупції та ручних методів перерозподілу власності. Негативне ставлення населення до наслідків приватизації використовується для стягнення олігархічної ренти з прибутку державних підприємств та мораторію на продаж сільськогосподарської землі. Соціальне розмежування українського суспільства та повільне оновлення політичного класу зберігають політичну суб'єктність олігархів, незважаючи на тиск з боку громадянських активістів в Україні та різних організацій країн Заходу. Суспільна незадоволеність існуванням олігархів не актуалізує потребу в запровадженні інституціональних запобіжників впливу великого бізнесу на політичну сферу. Зорієнтованість соціально-економічних відносин на отримання ренти консервує у суспільстві патерналістську систему “арбітр–клієнт”.

Ключові слова: великі власники, олігархи, олігархічна система, рентозорієнтоване суспільство

Вступ

Зазвичай олігархічну систему визначають як врядування малочисельної привілейованої групи, керованої корумпованими або егоїстичними ці-

лями. Зокрема, в Україні сформувалися фінансово-промислові групи та великі бізнес-групи, започатковані в межах промислових регіонів та міст-мегаполісів й потлумачувані як олігархії, зорієнтовані на пошук ренти та захоплення держави, підпорядкування державної політики задля втілення власних інтересів коштом суспільного загалу [Гаврилишин, 2007: с. 236–261]. В інших випадках пострадянську українську олігархію розуміють як природний продукт особливих економічних, правових та політичних обставин, який, попри усі його вади, став однією із запорок економічного відродження України [Ослунд, 2005]. Однак О.Пасхавер пропонує ширше визначення цього феномену: “Український олігархат — це корупційний союз осіб, які володіють дискреційною владою, з особами, котрі промишляють добуванням монопольної корупційної ренти в усіх сферах людської діяльності, в усіх точках соціального життя. Від служителів цвинтаря та будинків інвалідів до вищих органів влади. Дискреційна влада — можливість розподіляти, допускати, дозволяти, позбавляти тощо. Система таких союзів усіх рівнів разом із клієнтами втягує в себе мільйони громадян. Звісно, ця система ієрархічна. Найнебезпечніша верхівка, що спотворює у власних інтересах загальнодержавні фінансові потоки. Але у верхівки сотні тисяч союзників, помічників, клієнтів, сильних своєю масовістю. Вони визначають спосіб життя громадян, створюють соціальну основу нашої “природної держави” (за Нормом). Наші формальні інститути служать оболонкою неформальних норм і відносин, які забезпечують одержання корупційної ренти. Єдність дій олігархічного класу на всіх рівнях забезпечується не тільки вертикаллю батога і пряника, а й єдністю цінностей та інтересів” [Пасхавер, 2016].

Незважаючи на Революцію Гідності, олігархічна система не тільки не зазнала поразки, а й має всі перспективи до подальшого відтворення. Таку “живучість” певного соціального явища пов’язують з економічними та політичними причинами, які й далі безумовно присутні. Однак слід звернути увагу на соціальні аспекти відтворення олігархічної системи. Беручи до уваги той вплив, який олігархи мають на суспільно-політичне життя в Україні, можна припустити, що вкорінення олігархічної системи зумовлене соціальними процесами, коли слабкість державних інститутів та продажність політичного класу, з одного боку, і моральні настанови та стереотипи економічної свідомості населення, його суперечливі електоральні вподобання — з іншого, сприяли формуванню специфічного навіть на пострадянському просторі соціального феномену. Метою цієї статті є аналіз соціального підґрунтя олігархічної системи. Для цього проаналізовано соціальні витoki формування великого капіталу в Україні, його політичної суб’єктності, а також особливості масової свідомості та суспільної поведінки у сфері політичних й економічних відносин, сприятливих для олігархічної системи.

Соціальні витoki формування великого капіталу в Україні

Визначальними у формуванні суб’єктності великих власників у соціально-економічних і політичних трансформаціях в Україні та перетворення їх на олігархів стали методи проведення приватизації великих підприємств.

Метою діяльності великих власників стали не модернізація власних, приватизованих підприємств та інвестування у нові технології, а олігархічна рента з монополії, коли виробництво промислової продукції стає вигідним за рахунок пільгових цін на енергоносії та заниження заробітної плати працівникам. Саме в цьому криється причина відчайдушного спротиву олігархів конкурентному середовищу, оскільки конкуренція має одразу знівелювати їхні переваги. Іншим джерелом функціонування олігархічної системи є олігархічна рента з прибутку державних підприємств та грабіжницької оренди земельних паїв українських селян. У більшості компаній, які формально перебувають у державній власності (за державного контролю не менш як 51%), через володіння навіть дрібними частками акцій вітчизняні олігархи виснажують виробничі та фінансові ресурси, оскільки приватний власник не прагне нести відповідальність за долю підприємства, яке йому повністю не належить. Багаторічний мораторій на продаж землі є також елементом олігархічної системи. Легітимація приватної власності на землю в очах громадськості гальмується різними обмеженнями щодо впровадження ринкових механізмів у земельній сфері [Україна, 2002: с. 569; Думки і погляди населення України, 2005; Українське суспільство, 2009: с. 540]. Монополізація та відсутність ринкової вартості землі в умовах конкуренції стримує економічний та фінансовий потенціал значної частини сільського населення. За оцінками експертів, ціною мораторію на продаж землі є майже \$50 млрд втрачених інвестицій [Амелін, 2017].

Згідно з даними доповіді “Deloitte Central Europe Top 500”, де було проаналізовано найбільші компанії Центрально-Східної Європи (до цього переліку ввійшло 29 українських компаній), близько 18 українських компаній (62% від числа охоплених аналізом) контролюються місцевим приватним капіталом. Натомість у решті країн цей відсоток значно нижчий: у Польщі — 29%, в Чехії — 21%, в Угорщині — 3%, в Румунії — 4%, у Словаччині — 0%. Відповідно частка іноземного капіталу в структурі власності великих компаній України значно менша, ніж у решті країн регіону, і становить лише 13%, тоді як у Польщі — 52%, в Чехії — 65%, в Угорщині — 83%, у Словаччині — 84%, в Румунії — 85% [Deloitte, 2016]. Обмеження доступу комуністичної номенклатури до володіння власністю, відкритість до зовнішніх інвестицій та можливість участі іноземного капіталу в приватизації в країнах Центрально-Східної Європи пригальмували формування національного великого приватного бізнесу. Натомість в Україні відсторонення іноземного капіталу хоч і зумовило народження національної буржуазії, однак це й завадило інституціональним реформам та сприяло консервації ручних методів перерозподілу власності. У другій половині 2000-х років відбулося ширше залучення іноземного капіталу, однак у переважній більшості це був або російський капітал, стратегічно спрямовуваний російським урядом для досягнення подальших політичних цілей, або ж прихований за іноземними офшорами український капітал. Російські інвестори, на відміну від західних, швидко зорієнтувалися в особливостях тіншових та корупційних технологій на пострадянському просторі, маючи за собою до того ж енергійну підтримку з боку держави. Втім, навіть та невелика кількість українських підприємств, якими володіє іноземний капітал, демонструє більшу ефек-

тивність, ніж решта. Особливо, якщо не брати до уваги офшорні джерела, за якими стоять українські капіталісти або інвестори з Росії [Brown, 2015].

Домінування у громадській думці населення України “трудового” варіанта приватизації зумовило процеси роздержавлення шляхом оренди державного майна трудовим колективом із правом його викупу або безпосередньо шляхом викупу середніх і великих підприємств (так звана робоча, або мала приватизація). У результаті підприємства були фактично зосереджені в руках керівництва. З економічного погляду, зростання конкуренції між учасниками торгів спричинює підвищення доходів від приватизації та залучає найефективнішого власника. При цьому участь іноземців здебільшого була неприйнятною з огляду на політичні причини та “патріотичні” настрої в суспільстві, коли набули поширення страхи, що іноземці “все скуплять”. Як свідчать дані репрезентативного обстеження, проведеного Міністерством статистики (нині – Державна служба статистики України) у грудні 1991 року (опитано 5,6 тис. робітників 400 підприємств), близько 42% робітників висловилися за збереження державної форми власності для підприємства. Водночас майже 44% робітників підтримували зміну форми власності, зокрема: 41% – передання підприємства у власність трудового колективу, 18% – створення СП із залученням іноземного капіталу, 14% – перетворення на акціонерне товариство [Білоцерківець, 2001: с. 81]. Того ж року загальноукраїнські опитування громадської думки засвідчили, що лише 10–12% підтримували позицію “продати підприємства тим, хто більше заплатить, у тому числі іноземним капіталістам”, натомість близько половини населення вважали, що потрібно передати їх у власність працівникам даних підприємств [Демченко, 1992: с. 69]. Подібні результати були отримані наприкінці 1990-х років у розпал проведення масової приватизації, коли ідея продажу держпідприємств на аукціонах мала підтримку лише серед 10,7% населення [Приватизационные процессы, 1999: с. 100]. Тому негрошова та політична за характером приватизація набула “ізоляціоністських” рис з огляду на громадську думку, яку так радо використав на свою користь політичний клас, прикриваючись турботою про народ. Це дало змогу акумулювати ресурси для подальшого оволодіння найбільшими підприємствами та спрямувало перебіг приватизації в бік концентрації власності в руках кількох великих вітчизняних бізнес-груп. Приватизація стратегічних підприємств реально розпочалася тоді, коли регіональні бізнес-групи вже накопичили необхідні інвестиційні ресурси для придбання права власності на контрольовані активи.

Вивчення суспільного ставлення до результатів приватизації державних підприємств та землі дали змогу констатувати, що українське суспільство ставило під сумнів легітимність приватної власності на великі підприємства [Резнік, 2010, с. 462–465]. Причинами цього стала нечесна і несправедлива, на думку населення, приватизація промисловості, яка породила олігархічну систему та корупційну економіку. На початковій стадії власники приватних компаній сприяли відновленню технологічних і коопераційних зв'язків між виробничими одиницями, раціоналізації руху ресурсів, зниженню витрат тощо. Монополізація найважливіших сфер економіки зробила великих власників основними платниками податків, що

стало безвідмовним важелем впливу на ділове і політичне життя країни. Той факт, що через офшори вони вивозили вітчизняну продукцію за низькими цінами і продавали за кордоном за високими цінами, переводячи маржу за кордон, для пересічних громадян залишався поза увагою. Натомість великі власники активно реалізовували свою суб'єктність у соціально-гуманітарній сфері України, вдаючись до підтримки популярних видів спорту, реставрації культурних пам'яток, а також системної доброчинності через спеціалізовані фонди. Висвітлення благодійницької діяльності та ідеологічне забезпечення легітимації пов'язаної із нею власності здійснювалося засобами належних їм ЗМІ.

Політична суб'єктність олігархів після Євромайдану

Відсутність інституціональних форм взаємовідносин бізнесу і влади, які існують у розвинених країнах, сприяла формуванню олігархічного типу узгодження інтересів. Невелика група великих бізнесменів, зорієнтованих на індивідуалістичні стратегії та вузькокорпоративні інтереси, одержали прямі виходи до серцевини політичної системи. Такий тип відносин не потребував ані корпоративних форм самоорганізації, ані створення “партії інтересів”. Влада, до якої ця група отримала постійний доступ, стає для неї одночасно і “партією”, і “корпорацією”. Їй потрібна стабільність у вигляді консервації поточного становища — і як можливість зберегти свої привілейовані позиції в системі влади, і як засіб недопущення нових економічних потрясінь і політичних катастроф [Жаліло, 1999: с. 41].

Сформована в Україні неформальна система взаємовідносин власників великого капіталу і влади трималася на контролі з боку великого капіталу партійної системи шляхом фінансування владних і опозиційних політичних проєктів, а на певних етапах — і на безпосередньому залученні до урядових структур, за допомоги яких вони формують державні інститути відповідно до своїх економічних інтересів. Така картина ролі та місця великих власників не останньою чергою була пов'язана зі специфікою сприйняття їх суспільством. Дослідження ставлення населення України до приватних власників великих підприємств виявило, що лише для п'ятої частини дорослого населення України образ власників великого капіталу наділений негативними рисами [Резнік, 2007; Рахманов, 2011]. Це вочевидь не збігається з традиційним переконанням щодо поширення негативного сприйняття тієї верстви, що стала основою олігархічної системи.

Одним із чинників формування політичної суб'єктності власників великого капіталу є суспільно-політичне розмежування українського суспільства, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи їх головними арбітрами у разі чергового політичного загострення. Ставлення населення до олігархів здебільшого визначалося логікою політичного позиціонування. Наголошування геополітичної, етнокультурної та мовної належності українців і розмежування їх на різні політичні табори за цими ознаками дало змогу відволікати увагу суспільства від питань соціальної справедливості, нечесної приватизації та її наслідків.

Зростання антиринкових настроїв не призвело до артикуляції та зростання популярності лівих політичних сил. До того ж ліві, незважаючи на традиційні передвибірні гасла щодо націоналізації великого капіталу, загалом визнали наявність приватної власності та великих власників. Зокрема, Комуністична партія України та Соціалістична партія України неодноразово входили у коаліцію з Партією регіонів України, яка відображала інтереси великих власників, та створювали уряд, який аж ніяк не мав не меті повертати приватизовану власність. Критику комуністів викликали переважно факти інтеграції українського капіталу із західним або ж проникнення західного капіталу в Україну, натомість засилля російського капіталу заперечень не викликало.

Процес олігархізації владної системи досяг піку з приходом до влади В.Януковича. Великий бізнес в Україні не був зацікавлений у процесах інтеграції своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Утім, дедалі більша узурпація влади та подальші зазіхання на активи олігархів змушували їх шукати захист у можливій інтеграції України до правових інститутів ЄС. За винятком небагатьох представників великого капіталу, більшість капіталістів посіли нейтральну позицію або обережно підтримали Євромайдан, бажаючи відновлення олігархічного консенсусу часів президентства В.Ющенка. Власне тому одразу після повалення режиму В.Януковича негайно було відновлено парламентсько-президентську республіку. Під впливом блискавичної анексії Криму з боку Росії, що обернулося для українського великого капіталу повною або частковою втратою своїх активів, нова тимчасова влада запропонувала очолити проблемні регіони олігархам. Такі кроки дали змогу втримати ситуацію і запобігти в більшості областей (крім Донбасу) проявам сепаратизму та дестабілізації. На таких засадах було, зокрема, профінансовано початкову фазу антитерористичної операції та створення добровольчих батальйонів. Рішучі кроки деяких олігархів на тлі розгортання конфлікту на Донбасі сприяли певній стабілізації й завадили поширенню конфлікту за межі двох східних областей.

Усе це дістало відображення у громадській думці населення: якщо одразу після Євромайдану домінувала ідея тотальної націоналізації великих підприємств, то у розпал конфлікту на Донбасі суспільство схилилося до вибіркових дій у цій царині. Про це свідчать результати опитувань, які провела у квітні та у липні 2014 року соціологічна група “Рейтинг”, коли спостерігалася тримісячна динаміка відповідей на запитання “Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?”. Так, поменшало прихильників націоналізації всіх великих підприємств (з 44% до 36%) і побільшало тих, хто підтримує проведення об’єктивного розслідування і повернення державі лише незаконно отриманих підприємств (з 36% до 45%) [Відносини, 2014].

Анексія Криму та подальша війна на Донбасі не дали змоги громадянським активістам, незважаючи на їхню популярність, капіталізувати свій авторитет у здобуття влади. Населення проголосувало у 2014 році за представника великого капіталу П.Порошенка на президентських виборах та за політичні проекти, що частково або повністю були афілійовані з великим капіталом, на парламентських виборах. Особливо це було помітно за ре-

зультатами у мажоритарних округах. Попри позитивні зрушення у підтримці демократії, які відбувалися останніми роками, не варто забувати про схильність населення до популізму та авторитаристських важелів політичного життя. Навіть після Євромайдану близько двох третин дорослого населення погоджуються із твердженням “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони і дискусії” і лише п’ята частина респондентів не погоджуються з цим [Українське суспільство, 2014: с. 217]. До того ж, незважаючи на формування верстви громадянських активістів, переважна більшість населення досі є політично пасивними та нездатними до колективних дій.

Потреба в реальному відокремленні бізнесу від влади знаходить небагато прибічників у суспільстві. У масовій свідомості поки немає розуміння того, що переважне фінансування політичних партій з боку олігархів є нагальною проблемою. Згідно з даними репрезентативного дослідження фонду “Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва” та Центру ім. О.Разумкова, яке було проведено з 14 до 22 листопада 2015 року, 76,2% опитаних висловилися проти фінансування політичних партій з державного бюджету і лише 14,9% – за. Відповідаючи на запитання “Хто, на Вашу думку, повинен фінансувати діяльність партій?”, 39,9% респондентів вказали на лідерів партій, 39,5% – на рядових членів партії, 31,1% – на прихильників партії, 14,1% – на бізнесменів, 13% – на державу. Разом із цим тільки 13,1% опитаних готові виділяти гроші на якусь політичну партію, якщо будуть певними, що вона захищає їхні інтереси [Ставлення українців, 2015]. Отже, відсутність розуміння причинно-наслідкових зв’язків між чинниками політичної корупції та шляхами її подолання свідчить не лише про брак політичної культури в суспільстві, а й про нерозвиненість колективних форм обстоювання своїх інтересів.

Однак на відміну від попередніх етапів, коли, по суті, головними політичними суб’єктами були представники великого капіталу та політичного класу, до соціально-політичних процесів додалися два інші політичні суб’єкти – громадянські активісти (зокрема, члени воєнізованих груп) та країни Заходу. Тиск Заходу полягав як у впливі на державні рішення з метою підштовхування до реформ та боротьби з корупцією, так і в обмеженні зазіхань представників олігархату. Вплив, з одного боку, країн Заходу, фінанси яких стали критично необхідними для збереження державних інститутів, а з іншого – громадянських активістів, що переймаються проведенням реформ, дещо знизив дію корупційного чинника у певних секторах економіки. Політична та недержавна діяльність активістів посприяла тому, що певні реформи газової галузі та банківського сектору, впровадження системи державних закупівель “ProZorro”, запровадження електронних декларацій, створення нових антикорупційних органів дали змогу усунути низку джерел корупційних доходів в олігархічній системі. А збільшення кількості політичних гравців завадило великому капіталові надто консолідуватися, тож його представники змушені наввипередки вступати в ситуативні альянси з президентською та прем’єрською гілками влади, а також тимчасово залучати до кола своїх союзників громадянський сектор у внутрішньокласовій боротьбі.

Після Євромайдану населення чіткіше зосередило свої критичні погляди на ролі олігархів у суспільному житті. Так, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2015 рік, 44,6% опитаних, відповідаючи на запитання “Як Ви вважаєте, хто зі згаданих нижче відіграє значну роль у житті українського суспільства?”, відводять таку роль олігархам. Натомість інші соціальні групи у масовій свідомості виявилися менш впливовими: робітники — 34,6%, підприємці, бізнесмени — 33,3%, лідери політичних партій — 27,2%, селяни — 25,4%, військові — 25,2%, журналісти, співробітники ЗМІ — 24,6%, інтелігенція — 24,1%, мафія, злочинний світ — 22,3% тощо [Паращевін, 2017: с. 620]. З іншого боку, за даними дослідження Фонду “Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва”, населення чітко розуміє джерело сьогодишньої соціально-економічної кризи: після корумпованості влади та розкрадання можновладцями державних коштів на другому місці (у 2015 році — 54,4% респондентів; у 2016 році — 58,1% респондентів) серед причин негараздів називають “олігархізацію економіки, привласнення олігархами прибутків і вивіз коштів за кордон”. Понад те, на думку громадян, найбільший опір проведенню реформ чинять саме олігархи: у 2015 році так вважали 51,5% респондентів; у 2016 році — 54,9% [Реформи в Україні, 2016]. Подібний розподіл думок громадськості щодо олігархів зафіксовано в дослідженнях Інституту соціології НАН України. Відповідаючи на запитання “Що заважає владі реалізувати реформи?”, у 2015 році 58,5% респондентів зазначили “небажання олігархів відмовлятися від надприбутків”. Ця причина була другою за частотою згадувань, оскільки на перше місце респонденти поставили корупцію (68,6%). Натомість у 2016 році позиція “небажання олігархів відмовлятися від надприбутків” за частотою хоча й суттєво не зросла (60,2%), та все одно вийшла на перше місце, оскільки корупція “набрала” менше, ніж попереднього року — 58,6% [Паращевін, 2016: с. 530].

Відсутність електорату анексованого Криму та нестабільність на Донбасі не дають змоги олігархам повною мірою експлуатувати традиційне суспільно-політичне розмежування українського соціуму. Захист своїх активів та доступ до бюджетних коштів є радше тактичними завданнями, а не продуманою стратегією реваншу. Вичікувальна тактика дає певні електоральні дивіденди на тлі зростання незадоволеності населення, однак формування якогось альтернативного щодо чинної влади ідеологічного продукту гальмується через брак ідей. Роками експлуатовані проросійські гасла є небезпечними через загрозу миттєвих санкцій з боку влади та націоналістично налаштованих активістів.

Рентозорієнтоване суспільство як основа олігархічної системи

Класики соціології вказували, що у процесі суспільної модернізації відносини вертикального характеру (“патрон–клієнт”), поширені у традиційному суспільстві, поступово заміщаються договірними відносинами горизонтального характеру. Це відбувалося переважно у містах, де ринкова економіка набувала ширшого розвитку: інтенсифікація міжгрупової взаємодії послаблювала конформістський тиск на індивіда його первинної

соціальної групи. Втім, пострадянське суспільство, незважаючи на промислову модернізацію радянських часів, не пройшло важливий етап суспільної модернізації. Впровадження ринкових інститутів наразилося на пастки горезвісної “колії залежності”, коли латентні традиційні інститути органічно “вплелися” у сформовану пострадянську олігархічну систему.

Демонстрація “розкішних” стилів життя з боку великих власників в Україні стала для них інструментом розширення меж своєї соціальної суб’єктності через поширення ідей масового споживання, коли, згідно з наявними в українському суспільстві соціальними нормами, переважним засобом досягнення життєвого успіху слугують гроші та багатство. Власне тому антиринкові цінності часто “мирно співіснували” з приватновласницькими домаганнями самого населення. За результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2004 рік, у відповідь на запитання “Що із переліченого Ви хотіли б мати у власності?” 29,3% дорослого населення назвали землю, 28,6% — мале підприємство, 9,6% — середнє або велике підприємство, тоді як 27,4% респондентів заявили, що нічого із переліченого не хотіли б мати, а 17,3% завагалися із відповіддю [Резнік, 2006: с. 87].

Усе це втілюється у формуванні рентозорієнтованого суспільства. Рентозорієнтоване суспільство визначається як двосекторна модель економіки, в якій за умов некоріненості та слабкості прав приватної власності сектор пошуку ренти превалює над сектором, який створює додану вартість. Рентозорієнтоване суспільство ґрунтоване на патерналістській моделі “арбітр—клієнт”. Арбітр діє як адміністратор, що володіє джерелами ренти і надає доступ шукачам ренти (клієнтам) за певні вигоди. Такі структури утворюють вертикальну ієрархію, коли арбітр на вищому рівні координує пошуки ренти на своєму рівні, арбітри нижчого рівня відіграють роль його клієнтів разом зі своїми шукачами ренти. У рентозорієнтованому суспільстві люди схильні розглядати ринкові операції як свого роду гру з нульовим результатом. Таке бачення внеможливує розрізнення економічного прибутку, пов’язаного з підвищенням продуктивності, і ренти. У рентозорієнтованому суспільстві люди не бачать переваг у ринковій координації, на відміну від координації, яку провадить правитель. Вони очікують зростання власного добробуту від примусового повторного перерозподілу частини ренти на свою користь завдяки лояльності до правителя [Дубровський, 2010]. Залучення населення України у пошук ренти відобразилося на його економічних орієнтаціях, коли позаринкові інтереси не сприяють легітимності приватної власності та підживлюють існування олігархічної системи, навіть за умов відчутних політичних зрушень. Сприятливим тлом функціонування олігархічної системи є домінування у суспільстві недовіри — як міжособистісної, так і до суспільних інститутів, коли соціальні інтереси індивіда звужуються до суто власних та кола родини [Общество без доверия, 2014]. Це, безумовно, блокує небезпечні для рентозорієнтованого суспільства колективні дії та міжособистісну співпрацю.

Рентозорієнтовані суспільства схильні до вертикалізації систем управління, внаслідок чого економічні ресурси опиняються в руках вузької групи людей, які ними розпоряджаються і як олігархи, і як державний апарат — че-

рез контроль їх використання і податкову політику. Стабільність олігархічної системи також підживлюється існуванням корупційної бюрократії. Упродовж часів незалежності відбір чиновників відбувався за принципом не професіоналізму, а лояльності щодо корупційних механізмів ухвалення політичних рішень. Такі люди від початку кар'єри залучені у рентозорієнтовані відносини “арбітр–клієнт”, тому об'єктивно зацікавлені у збереженні та відтворенні олігархічної системи, оскільки поза нею вони не є конкурентоспроможними. На відміну від поширеної на Заході легальної практики лобіювання, корупція у рентозорієнтованому суспільстві є процесом індивідуальним та глибоко прихованим, оскільки індивід, вдаючись до корупційних дій, здобуває певне відчуття ексклюзивності завдяки власній спритності. Корупція вигідна для олігархічної системи, оскільки неструктурованість суспільства та девальвація колективних форм взаємодії не дає змоги порушити порочне коло відносин “арбітр–клієнт”. Олігархічна система є міцнішою тоді, коли до арбітрів приходять велика кількість людей як індивідуальні прохачі. Внаслідок таких корупційних взаємодій зменшується кількість тих, хто готовий здійснювати колективний тиск. Усе це сформувало феномен “аморальної більшості”, коли українці визнають більшість співгромадян аморальними [Головаха, 2002].

У суспільстві, де панують не горизонтальні, а вертикальні зв'язки, визначальною є адміністративна рента економічної активності. Це стосується і підприємництва, метою якого у первинному значенні є інноваційна рента. У свідомості рентозорієнтованого населення будь-яка економічна активність традиційно розглядається не як примноження загального блага, а як перерозподіл багатства на власну користь. Як свідчать результати опитування у 45 країнах світу (в тому числі в Україні) щодо ставлення до різних аспектів підприємництва, чітко простежується тенденція, коли у розвинених країнах “незалежність” і “самореалізацію” розцінюють як найпривабливіші аспекти підприємництва, натомість у більшості постсоціалістичних країн основною перевагою створення власного бізнесу залишається додатковий дохід. Зокрема, якщо взяти гіпотетичні причини, які зможуть спонукати українців розпочати власний бізнес, то 34% опитаних назвали перспективу додаткового доходу, 21% – самореалізацію, можливість реалізувати власну ідею, 16% – незалежність від роботодавця, коли ти сам собі бос, 14% – повернення на ринок праці, альтернатива безробіттю, і лише 9% відзначили кращу сумісність сім'ї, дозвілля, власної справи [Amway Global Entrepreneurship Report, 2016]. Власне, дані про високий рівень підприємницьких домагань українців не мають вводити нас в оману, оскільки вони пов'язані переважно з юнацькими мріями – з віком бажання відкрити власну справу суттєво зменшується [Рахманов, 2016].

Сподівання про те, що залучення великої кількості населення до приватного сектору певним чином змінить свідомість та трудову етику людей, також не надто справдилося. Хоча й існують певні відмінності між залученими до приватного і державного секторів, все одно працівники підприємств, які стали власністю вітчизняних капіталістів, відтворюють практики патерналізму та лояльності, які мали місце за радянських часів. Одним із прикладів цього є відмінність політичної свідомості працівників підпри-

емств з іноземним капіталом від працівників підприємств решти форм власності (див. табл.). Дослідження свідчить, що вітчизняні підприємства (як державні, так і приватні) продовжують відтворювати патерналістські відносини між адміністрацією і працівниками. Домінування неформальних зв'язків і норм над принципами формально-правової організації праці формує у робітників відчуття лояльності до адміністрації підприємства.

Таблиця

**Відповіді робітників України на запитання
“З ким Ви готові об'єднуватися у відстоюванні своїх інтересів і прав?”
залежно від форми власності підприємства**

Об'єкти солідаризації	Форма власності підприємства				Загалом
	Приватна	Приватна (іноземний капітал)	Державна/комуніальна	Змішана	
З робітниками свого підприємства	45,4	65,6	50,1	48,7	48,8
З робітниками інших підприємств	17,2	33,5	28,4	25,1	22,5
З інженерно-технічними працівниками свого підприємства	10,7	29,5	17,6	8,9	14,3
З безробітними	8,9	9,3	12,2	11,0	10,3
З сільськогосподарськими робітниками (селянами)	7,8	15,0	9,5	5,2	8,7
Зі студентами	6,3	7,9	11,0	4,7	7,3
З дрібними приватними підприємцями	6,7	5,7	4,9	1,6	5,5
Важко відповісти	44,6	24,2	41,6	44,0	41,6

Джерело: [Рахманов, 2015b: с. 105].

Натомість праця на підприємствах із західним іноземним капіталом нівелює патерналістські сподівання, оскільки такі підприємства вважаються “чужими”. Це руйнує конформістські ілюзії та сприяє активістській політичній свідомості, яка втілюється у готовності об'єднуватися з іншими соціальними групами у боротьбі за свої інтереси, застосовуванні новітніх та ефективних форм тиску та демонструванні найбільшої готовності брати участь у протестних акціях [Рахманов, 2015a].

Таким чином, за всього негативізму у ставленні до олігархів суспільство просякнуте рентозорієнтованими практиками, коли неформальні інститути домінують над формальними. Навіть той стрес, через який проходить Україна, не здатен зламати логіку повсякденної рутини життєдіяльності більшості громадян. Можливо, формування зовсім нових секторів економіки із зовнішньо привнесеним менеджментом здатне суттєво змінити трудовий етос населення та спрямувати його домагання не лише на пошук ренти.

Висновки

Олігархічна система взаємовідносин влади і капіталу сприяла тому, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства змогла претендувати лише нечисленна верства великих приватних власників, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. З іншого боку, домінування в економіці та вагомий вплив на політичну сферу зробили в очах суспільства цю верству відповідальною за подальший розвиток України.

Технологія первинного накопичення капіталу в Україні не останньою чергою була задана схильністю українського суспільства до “ізоляціоністських” стереотипів, а саме неприйняттям громадською думкою грошової форми приватизації та залучення іноземного капіталу. Це стало однією з причин того, що масштабна приватизація сформувала великий національний капітал. Незважаючи на переважання антиринкових й патерналістських стереотипів, дезінтегрованість та суспільна недовіра в суспільстві, неготовність населення до особистої відповідальності та ініціативи спричинилися до утвердження рентозорієнтованого суспільства, коли економічна активність зумовлюється радше логікою неодмінного входження в систему розподілу доходів від експлуатації ресурсів, ніж цілями отримання зиску від ефективності на ринку праці. Лише поява економічної мотивації у працездатного населення сприятиме усвідомленню переваг політичної конкуренції.

Плюралізація політичного життя дещо знизила вплив великих власників на владні рішення, однак відсутність колективних форм участі у політичному житті залишає олігархатові змогу впливати на політичні інститути шляхом фінансування популістських проектів. У разі приходу до влади популістських сил політична суб'єктність великого капіталу одразу зросте. Цього можна досягти шляхом скасування інституту президентства та запровадження парламентської республіки. За цих умов олігархічний консенсус ґрунтуватиметься на політиці зовнішньополітичної багатовекторності. Дезінтегрованість українського суспільства має привести до ситуації, коли на роль соціальної основи суспільства знову зможе претендувати лише малочисельна верства населення. Проте у разі успішної інтеграції України до європейських інститутів можливий поступовий відхід від олігархічної моделі економіки, оскільки цей вектор інтеграції передбачає лібералізацію економіки та зростання впливу середнього та малого бізнесу. Впровадження корпоративного управління обмежить суб'єктність капіталістів до статусу акціонерів-рантьє. Головним їхнім завданням буде збереження та передання у спадок активів через їх легітимацію. Для цього потрібна плюралізація гілок влади, особливо зміцнення незалежної судової системи, підсилення громадянського суспільства та підтримка недержавного сектору.

Джерела

Амелін А. Ціна мораторію на землю — \$50 млрд втрачених інвестицій [Електронний ресурс] / А. Амелін, О. Хоменко // Сайт “Хвиля”. — 19.05.2017. — Режим доступу :

<http://hvylyya.net/analytics/economics/tsina-moratoriyu-na-zemlyu-50-mlrd-vtrachenih-investitsiy.html>.

Білоцерківець О. Приватизація в Україні: вибір моделі, структура і наслідки процесів / *О. Білоцерківець, О. Кошик* // Українська приватизація: плюси і мінуси / [Головаха Є.І., Дубровський В.І., Кошик О.М., Білоцерківець О.Г.]; за ред. О.Й. Пасхавера. — К.: Альтерпрес, 2001. — С. 58–113.

Відносини держави і бізнесу [Електронний ресурс]: Прес-реліз Соціологічної групи “Рейтинг”. — 2014. — Липень. — Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14100/>.

Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / *О. Гаврилишин*; пер. з англ. — К.: Києво-Могилянська академія, 2007. — 384 с.

Головаха Є. Феномен “аморальної більшості” в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки / *Є. Головаха* // Україна — 2002: моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С. 460–468.

Демченко И.Л. Приватизация малая — проблемы большие / *И.Л. Демченко* // Философская и социологическая мысль. — 1992. — № 10. — С. 67–75.

Дубровський В. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / [В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій, Є. Головаха, О. Гарань, Р. Павленко] // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 56–72.

Думки і погляди населення України [Електронний ресурс]. — 2005. — Квітень. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/press05052005.html>.

Жаліло Я. А. Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики / *Я.А. Жаліло, В.С. Лупацій, А.Ю. Сменковський*. — К.: НІСД, 1999. — 60 с.

Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2014. — 338 с.

Ослунд А. Сравнительная олигархия: Россия, Украина и США / *А. Ослунд* // Отечественные записки. — 2005. — № 1. — С. 49–73.

Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2016 рр. / *М. Паращевін* // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін; вип. 3 (17). — К.: Ін-т соціології НАН України, 2016. — С. 426–546.

Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2015 рр. / *М. Паращевін* // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін; вип. 2 (16). — К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. — С. 525–652.

Пасхавер О. Море хвилюється [Електронний ресурс] / *О. Пасхавер* // Дзеркало тижня. Україна. — 2016. — № 13, 8–15 квітня. — Режим доступу: <https://gazeta.dt.ua/internal/more-hvilyuyetsya-.html>.

Приватизационные процессы в Украине: материалы круглого стола, 21 апреля 1999 г. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. — 118 с.

Рахманов О. Економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України / *О. Рахманов* // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2015а. — Вип. 6. — С. 49–54. — (Серія: Соціологія).

Рахманов О. Образ власників великого капіталу в масовій свідомості громадян України / *О. Рахманов* // Соціальні виміри суспільства; вип. 3 (14). — К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. — С. 247–258.

Рахманов О. Підприємницькі амбіції українців: соціально-демографічні особливості / *О. Рахманов* // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін; вип. 3 (17). — К.: Ін-т соціології НАН України, 2016.

Рахманов О.А. Солідарність в робітничому середовищі України: вплив соціально-економічних чинників / *О.А. Рахманов* // Проблеми розвитку соціологічної теорії:

Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів: XII Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 трав. 2015 р. : матеріали конф. — К. : 2015b. — С. 102–106.

Резнік В. Приватизація в Україні як соціально-економічний процес: об'єктивні показники та суб'єктивні оцінки / В. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 66–89.

Резнік В. Приватні власники чинників виробництва: стан соціальної легітимності / В. Резнік // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 212–219.

Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / Резнік В.С. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — 512 с.

Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс] : Прес-реліз Фонду “Демократичні ініціативи”. — 11.07.2016. — Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya>.

Ставлення українців до політичних партій і джерел їх фінансування [Електронний ресурс] : Прес-реліз Фонду “Демократичні ініціативи” — 21.12.2015. — Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/stavlennya-ukraintsiv-do-politichnikh-partiy-i-dzherel-ikh-finansuvannya>.

Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. — 668 с.

Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — 560 с.

Українське суспільство: динаміка соціальних змін ; вип. 1 (15) : у 2 т. Т. 2 : Таблиці і графіки. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. — 412 с.

Amway Global Entrepreneurship Report. — 2016. — Mode of acces : http://globalnewsassets.amway.com/501484/ager_2016_publication.pdf?r=1600.

Brown J.D. Is Privatization Working in Ukraine? New Estimates from Comprehensive Manufacturing Firm Data, 1989–2013 (August 7, 2015) / Brown J.D., Earle J.S., Shpak S., Vakhitov V. — Mode of acces : <https://ssrn.com/abstract=2641200> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2641200>.

Deloitte Central Europe Top 500. The 2016 edition [Electronic resource]. — Mode of acces : <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/hu/Documents/about-deloitte/HU-CETop-500-finalreport-2016.pdf>.